

СТАТУС У ГРУПІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Оніщук Т. І.

*викладач кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»*

*Харківської обласної ради
пров. Руставелі, 7, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-1857-9124
tov.tetana91@gmail.com*

Ключові слова:

*старший дошкільний вік,
статус у групі, особливості
спілкування, комунікативна
спрямованість, колектив.*

У статті проаналізовано теорії науковців та обґрунтовано роль особливостей спілкування дошкільників у формуванні статусу в колективі; виявлено, що психічний та особистісний розвиток дитини в старшому дошкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – перебуванням у закладі дошкільної освіти, де статус у групі залежить від особливостей спілкування, а саме: спрямованості у спілкуванні та рівня потреби в спілкуванні. Дошкільний освітній заклад ставить перед дитиною нові вимоги стосовно мовного розвитку: мова повинна бути грамотною, короткою, чіткою в думках, виразною; під час спілкування мовні побудови повинні відповідати очікуванням, що склалися в культурі. Спілкування стає особливою школою соціальних стосунків. Дитина поки що неусвідомлено пізнає існування різних стилів спілкування. До більшості лідерів та активістів групи належать діти, які мають високий і середній рівень потреби в спілкуванні та діалогічну комунікативну спрямованість.

Під час дослідження було виявлено, що основною причиною, яка впливає на новоутворення в особистості старшого дошкільника, є зміна соціальної ситуації розвитку, що висуває нові вимоги до поведінки, діяльності, навчання, до системи відносин із дорослими та однолітками, новими особливостями спілкування. Потреба в спілкуванні є однією з основних соціогенних рис людини. Вона виникає в процесі накопичення досвіду в міжособистісній взаємодії. У її основі лежить потреба в емоційному контакті, соціалізований пошук контактів і відповідна техніка задоволення. Вона виявляється в прагненні індивіда належати до групи, бути її членом, взаємодіяти з нею, брати участь у спільній діяльності, перебувати разом тощо. Потреба в спілкуванні є тим вихідним пунктом, що пов'язує людину з особами, котрі її оточують, забезпечують її розвиток як особистості.

Статистично підтверджено безпосередній вплив спрямованості в спілкуванні та рівня потреби в спілкуванні на статус у колективі старших дошкільників. Найефективнішою виявилася діалогічна спрямованість у спілкуванні, а найбільш негативно на статус у колективі впливає авторитарна спрямованість у спілкуванні.

STATUS IN THE GROUP AND CHARACTERISTICS OF COMMUNICATION OF SENIOR PRESCHOOLERS: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

Onishchuk T. I.

*Lecturer at the Department of Theory and Methods of Preschool Education
Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy”
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1857-9124
mov.tetana91@gmail.com*

Key words:

senior pre-school age, status in group, characteristics of communication, communicative orientation, group.

The article analyses the theories of scientists and substantiates the role of communication characteristics of pre-schoolers in the formation of the status in the group; It was found that the mental and personal development of a child in senior preschool age is determined by the peculiarity of the social situation of development - being in a preschool education establishment, where the status in the group depends on the characteristics of communication, namely the communication orientation and the level of communication needs. The preschool educational establishment imposed new requirements on a child concerning language development: the language should be literate, brief, clear in thoughts, expressive; in communication, language constructions must meet the expectations of culture.

Communication becomes a special school of social relations. The child is still unconsciously discovering the existence of different styles of communication. Most leaders and active members of a group are children who have a high and medium level of need for communication and dialogic orientation.

The study found that the main reason influencing the emergence of newly formed structures in the personality of senior pre-schoolers is a change in the social situation of development, which makes new demands on behaviour, activities, learning, the system of relations with adults and peers, new characteristics of communication. The need for communication is one of the main sociogenic traits of a person. It arises in the process of gaining experience in interpersonal interaction. It is based on the need for emotional contact, socialized search for contacts and the appropriate technique of pleasure. It is manifested in the desire of the individual to belong to a group, to be a member, to interact with it, to participate in joint activities, to be together, etc. The need for communication is the starting point that connects a person with those people who encircle him or her, ensure his / her development as a person.

The direct influence of communication orientation and the level of communication needs on the status of the senior pre-schoolers was statistically confirmed. The most effective was the dialogic orientation in communication, and the most negative influence on the status in the team is the authoritarian orientation in communication.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена тим, що група в закладі дошкільної освіти – це не просто група дітей одного віку, а ціла система, в якій тривалий час живе і виховується дитина. Від того, як складаються відносини з однолітками та який соціально-психологічний клімат у групі, залежать не тільки перші успіхи дитини в навчанні, а й формування її як особистості. Причому про-

відна роль належить саме дошкільним освітнім закладам.

Перші спроби висвітлити цю проблему серед вітчизняних учених зробив В.М. Бехтерев у зв'язку з розроблюваною соціальною рефлексологією, що була сформульована ним у «Коллективній рефлексології». Спілкування, як писав учений, слугує механізмом об'єднання людей у групи і є умовою соціалізації особистості. Він зазначав,

що чим різноманітніше і багатше спілкування людини з людьми, які її оточують, тим успішніше здійснюється розвиток особистості.

У психології є кілька підходів до дослідження феномену спілкування. Найбільш детально розроблений – підхід до спілкування як до одного з видів людської діяльності (Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський); В.М. М'ясищев та його учні досліджують спілкування в річищі теорії відносин; Б.Ф. Ломов розглядає його як специфічну систему міжособистісної взаємодії. Психологи досліджують також феномени групового й колективного спілкування (Г.М. Андрєєва, Є.С. Кузьмін); вікові особливості спілкування (Я.Л. Коломенський, Д.Б. Ельконін); спілкування вихованців із вихователями (А.С. Золотнякова, С.В. Кондратьєва); спілкування дітей у процесі пізнавальної діяльності (М.Д. Виноградова, В.В. Котов, Г.І. Шукіна); спілкування як фактор виховання (А.В. Мудрик).

Метою нашої статті є виявлення зв'язку особливостей спілкування та статусу в групі дітей дошкільного віку в умовах дошкільного закладу освіти.

На початку ХХ ст. В.М. М'ясищев під керівництвом В.М. Бехтерева і А.Ф. Лазурського брав участь в організації та проведенні перших експериментальних робіт із вивчення спілкування в умовах колективної діяльності.

Одним із головних факторів розвитку суспільного виховання дітей, як пише А.П. Усова, є те, що дитина виступає перед нами здебільшого як особистість, що живе своїм життям, як член маленького дитячого суспільства з його інтересами, потребами, зв'язками, що завойовує певне місце в цьому суспільстві.

Спілкування з близьким товаришем, як підсумовує Т.В. Драгунова, виділяється в абсолютно особливу діяльність. Вона існує як самостійна діяльність, яка може бути названа діяльністю спілкування. Предметом цієї діяльності є інша людина – товариш-одноліток як людина. Ця діяльність існує однобічно: у вигляді вчинків дітей стосовно одне одного [2, с. 52].

В.М. М'ясищев розглядав формування особистості та її відносин під впливом досвіду спілкування з найближчим і найбільш значущим соціальним оточенням. На відміну від інших авторів, В.М. М'ясищев, як ми вже зазначали, розглядав спілкування цілісно, а також не тільки як мовну комунікацію, а і «як процес взаємодії конкретних особистостей, що певним чином стосуються один одного і впливають один на одного» [1, с. 115]. В.М. М'ясищев говорив про єдність взаємодії між людьми і взаємин між ними, зумовлених враженнями і переживаннями, які накопичуються в процесі взаємодії. Він описував особливості відобра-

ження інших людей, ставлення до них і поведінки з ними, розкривав залежності, які існують між ставленням до співрозмовника і досвідом спілкування самого мовця.

Дошкільний освітній заклад ставить перед дитиною нові вимоги стосовно мовного розвитку: мова має бути грамотною, короткою, чіткою в думках, виразною; у спілкуванні мовні побудови повинні відповідати очікуванням, що склалися в культурі.

Спілкування стає особливою школою соціальних стосунків. Дитина поки що неусвідомлено пізнає існування різних стилів спілкування. Колектив групи дошкільного закладу освіти ставить раніше захищену сім'єю, незначним особистим досвідом спілкування дитину в ситуацію, де в реальних стосунках слід навчитися відстоювати свої позиції, свою думку, своє право на автономність, тобто своє право бути рівноправною в спілкуванні з іншими людьми [8, с. 219].

У старших групах дошкільного закладу відбувається перебудова стосунків дитини з дорослими. Початок першої навчальної діяльності по-новому визначає стосунки дитини з дорослими й однолітками. Реально існують дві сфери соціальних стосунків: «дитина – дорослий» і «дитина – діти». Ці сфери взаємодіють одна з одною через ієрархічні зв'язки.

У сфері «дитина – дорослий», крім взаємин «дитина – батьки», виникають стосунки «дитина – вихователь», які піднімають дитину на рівень суспільних вимог щодо її поведінки. Вихователь для дитини втілює нормативні вимоги з більшою визначеністю, ніж у сім'ї, адже в первинних умовах спілкування дитині важко виокремити себе і досить точно оцінити характер своєї поведінки. Тільки вихователь, який ставить вимоги перед дитиною, оцінюючи її поведінку, створює умови для соціалізації поведінки дитини, для стандартизації її поведінки в системі соціального простору – обов'язків і прав.

Ці перші паростки колективізму необхідно укріпляти та розвивати, заохочувати до них учнів. Вагоме значення вже на перших етапах формування колективу має створення його структури: треба розбити колектив на дрібні елементи та встановлювати зв'язки між дітьми.

Як уже мовилося вище, одна з головних тенденцій цього віку – переорієнтація спілкування з батьків, учителів на ровесників, більш-менш рівних за становищем. Потреба в спілкуванні з однолітками, яких не можуть замінити батьки, виникає у дітей дуже рано і з віком посилюється [9, с. 235].

Значну увагу проблемі спілкування приділяв і Б.Г. Ананьєв. За його міркуваннями, спілкування – це специфічний вид діяльності, головною характеристикою якого є можливість людини будувати стосунки з іншими людьми. Спілкування визначає

характер соціальної детермінації індивідуального розвитку особистості й бере участь у формуванні всієї психічної організації людини [1, с. 124].

Отже, спілкування з однолітками в такому віці виділяється в цілком особливу діяльність, предметом якої є інша людина, пізнання цієї людини, а також пізнання самого себе у порівнянні з нею.

Дитячий колектив – це стійке об'єднання дітей, яке має загальну суспільно значущу мету, спільну діяльність, спрямовану на реалізацію цієї мети, характеризується стосунками взаємної відповідальності. Значення дитячого колективу полягає в тому, що він є своєрідною ланкою, що зв'язує між собою суспільство й особистість. Це мікросередовище, яке сприяє перетворенню норм і ціннісних орієнтацій суспільства в норми й цінності конкретної особистості. У дитячому колективі дитина набуває практики спілкування [6, с. 92].

Колектив сприяє реалізації мети виховання – всебічному розвитку особистості: розвитку організаторських здібностей, умінню розумно поєднувати особисті інтереси та інтереси однолітків, дітей, вихователів, які їх оточують.

У колективі відбувається процес взаємного збагачення, розвиток його членів, тому що кожен із них приносить до колективу свій індивідуальний досвід, здібності, інтереси й одночасно засвоює те, що несуть інші. У дитячому колективі в сумісній діяльності здійснюється обмін інформацією, розвивається здатність розуміти стан, мотиви вчинків інших і відповідно на них реагувати [10, с. 186].

Дж. Морено зазначав, що діти старшого дошкільного віку утворюють доволі стабільні колективи й що членам цих груп надається певний статус, а також престиж, значення розумового розвитку й сімейного достатку членів колективу [12, с. 41].

Якщо діти в колективі об'єднані цікавою змістовною діяльністю, дружніми відносинами, то у його членів формується почуття душевного комфорту, психологічної захищеності, що сприяє виявленню творчої ініціативи, почуття гордості, радості. Дитячий колектив є ареною самовираження і самоствердження особистості. Дитина прагне до визнання колективом її гідності, закріплення певних позицій серед однолітків. Головною причиною слабого впливу колективу на дітей є недостатній діапазон тих соціальних ролей, які може запропонувати колектив індивіду [7, с. 54].

Колектив групи – одна з форм первинного колективу, хоч і з великою кількістю людей, що вимагає особливої уваги вихователя. Колектив групи входить у загальний дошкільний; між ними має бути тісний зв'язок [11, с. 35].

Місце дитини в колективі визначають різні фактори: моральні, вольові, інтелектуальні яко-

сті, фізична сила, зовнішній вигляд, стан у сім'ї, товариськість, уміння встановлювати контакти. Дослідження, проведені Л.І. Уманським, виявили цікаву закономірність: люди, які не користуються авторитетом, повагою в групі і які не поважають групові норми, пасивними в суспільних справах, конфліктують із колективом, схильні перебільшувати свою гідність і своє місце в групі. Лідери ж частіше скромні про себе думки. Тому важливо вивчати становище дитини в системі колективних відносин, щоб забезпечити сприятливе становище дитини в колективі, формувати її високі ціннісні орієнтації.

Група в закладі дошкільної освіти – найважливіша група приналежності дитини в дошкільний період. Дитина вступає в певні особисті відносини з однолітками. Ці відносини ґрунтуються на відчутті симпатії й антипатії. Крім того, особистісні відносини можуть ґрунтуватися на спільності інтересів, думок, поглядів. Статус у системі особистісних відносин для дітей є значущим, а також впливає на поведінку і самосвідомість кожного індивіда надалі. Відсутність близьких товаришів негативно позначається на емоційному стані, породжує глибокі переживання, (наприклад відчуття самотності, зневіри тощо). Несприятливе становище в класному колективі – одна з головних причин передчасного невдоволення дітей стосовно освіти загалом [8, с. 223].

Г.О. Фортунатовим колектив визначається як реальна сукупність особистостей у стадії формування, що поєднані однією спільною діяльністю, виконанням соціальних завдань у процесі тривалої взаємодії та спілкування. Автор робить перші спроби диференціювати членів колективу за ознаками особливостей поведінки та деякими характерологічними якостями. Ці особливості дітей значно впливають на формування процесів внутрішньоколективного спілкування. Діти розподіляються на такі групи: 1) вожаки та організатори, що мають тверду цілеспрямованість; 2) активісти, що володіють особистою ініціативою за необов'язковою твердістю характеру; 3) виконавці; 4) одинаки, що живуть окремим життям; 5) бунтарі, які вступають у боротьбу проти вожаків, проти встановлених правил поведінки; 6) «затравлені» члени колективу. Ці групи дітей, взаємодіючи між собою, активно формують стиль та особливості спілкування у колективі [1, с. 93].

Таким чином, група однолітків лише тоді є сприятливим для дитини середовищем, коли її статус достатньо високий. Місце в системі відносин залежить від різних рис вдачі дитини, зокрема від таких, як товариськість, здатність зрозуміти іншого, швидко орієнтуватися в ситуації, що склалася. Будь-яка група ЗДО диференціюється на групи і підгрупи, причому на різні, які не збі-

гаються одна з одною за ознаками. По-перше, існує соціальне розшарування, що виявляється як у нерівності матеріальних можливостей, так і в характері життєвих планів, рівні домагань і способів їх реалізації у дітей. По-друге, складається особлива внутрішньогрупова ієрархія, заснована на офіційному статусі дітей, успішності або приналежності до «активу». По-третє, відбувається диференціація авторитетів, статусів і престижу на основі неофіційних цінностей, прийнятих у самому дитячому середовищі. Виявляється різниця в становищі «зірок» і «відкиданих» [8, с. 224].

Дітям із високим позитивним статусом («лідери») в колективі слід надавати самостійність у організації й проведенні конкретних справ, доручати керівництво групами, гуртками, секціями, проведення з однолітками індивідуальних бесід, спрямованих на корегування поведінки, та інше. Але водночас слід пропонувати і справи, в яких ці діти повинні бути виконавцями.

Саме цю групу необхідно залучати до роботи, що потребує організаторських навичок, самостійності, висловлення своїх думок, оцінок. Для розвитку творчої активності, ініціативи цих дітей слід надавати їм певну допомогу.

Дітям групи «ізолювані» вихователі повинні допомогти пізнати самих себе, виявити свої кращі риси, вміння. Це потребує глибокого вивчення індивідуальних особливостей, організації успіху, розширення кола спілкування в первинному колективі, підбору доручень, які б спонукали дітей звертатися із запитаннями, проханнями до товаришів тощо.

Колектив у своєму розвитку проходить певні стадії, які характеризують його з якісного боку. О.Г. Ковальов визначає три стадії розвитку колективу: первинного синтезу, диференціації та синтезу.

Перша стадія є початковою, коли колектив тільки створюється, формується, члени придивляються один до одного, до вихователя.

Колектив – мета виховних зусиль педагогів. Вихователь знайомить вихованців із метою, завданнями, перспективами колективу. Вимоги надходять від нього. Дітей об'єднує загальне емоційне напруження, бо поки не відомими є норми, вимоги до життя, але поступово діти дізнаються, хто є хто, з'являються малі групи.

Друга стадія характеризується тим, що завершується взаємне вивчення, утворюються малі групи, формується актив, накопичуються традиції, розвивається співробітництво, взаємодопомога. Вимоги надходять не лише від вихователя, а й від активу, лідерів. Колектив стає фактором розширення соціального досвіду дітей, залучення його до духовної культури свого народу.

На третій стадії затверджуються відносини співробітництва, взаємодопомоги, поваги один до одного. Дитина має можливість самореалізуватися, бо створюються умови для діяльності кожного. Це той ідеал стосунків, який максимально сприяє всебічному розвитку особистості.

На всіх етапах розвитку колективу головна його мета – створення умов для самореалізації особистості [4, с. 82].

Слід зазначити, що з віком у дітей підвищуються повнота й адекватність усвідомлення власного становища в групі однолітків. Поступово відбувається своєрідна якісна перебудова міжособистісних відносин, продовжується їх усвідомлення. Безумовно, це пов'язано з виникненням потреби посісти певне місце серед однолітків. Напруженість нової потреби, значущість думки однолітків і є причиною неадекватності оцінки свого місця в системі міжособистісних відносин.

Система особистих стосунків є емоційно найбільш насиченою в кожній людині, оскільки пов'язана з його оцінкою і визнанням особистості. Але якщо в дитини існує хоча б взаємна прихильність, то вона перестає усвідомлювати і не дуже хвилюється за своє об'єктивно погане становище в системі особистих стосунків [5, с. 67].

Незадовільне становище серед однолітків діти переживають дуже гостро, що часто є причиною неадекватних афективних реакцій [3, с. 38].

Діти старшого дошкільного віку відрізняються своєю товариськістю, яка має виражений вибіркового характер. Але між ними на основі взаємної симпатії в групі виявляються «лідери» та «ізолювані», формуються групи, які впливають на розвиток особистості, життя та згуртованість колективу в цілому.

У старшому дошкільному віці спілкування все більше починає входити в процес управління поведінкою. Більшість дослідників указують на важливу роль спілкування з однолітками й дорослими у формуванні «Я-образу» дошкільника. У поведінці дошкільників мотив спілкування з іншими людьми виражає прагнення розуміти інших людей задля успішного здійснення сумісного вчинку або спільної діяльності. Становлення і розвиток особистості пов'язані з ровесниками, спілкування з якими для дітей є особливо значущим. Розвиток здібності до спілкування як основи взаємин у дитячому колективі – найважливіша передумова успішного становлення особистості дошкільника. Формування і розвиток спілкування молодших школярів може здійснюватися шляхом розвитку в них здатності до комунікації в процесі спеціальних організованих занять, включаючи прийоми і методи активної психологічної дії.

Основною причиною, що впливає на новоутворення в особистості старшого дошкільника,

є зміна соціальної ситуації розвитку, що висуває нові вимоги до поведінки, діяльності, навчання, до системи відносин із дорослими та однолітками, новими особливостями спілкування. Потреба в спілкуванні є однією з основних соціогенних рис людини. Вона виникає в процесі накопичення досвіду в міжособистісній взаємодії. У її основі лежить потреба в емоційному контакті, соціалізований пошук контактів і відповідна техніка задоволення. Вона виявляється в прагненні індивіда належати до групи, бути її членом, взаємодіяти з нею, брати участь у спільній діяльності, перебувати разом тощо. Потреба в спілкуванні є тим вихідним пунктом, що пов'язує людину з особами, котрі її оточують, забезпечують розвиток її особистості.

Для дослідження зв'язку спілкування та статусу в групі старших дошкільників ми використовували методику С.Л. Братченко «Спрямованість у спілкуванні», діагностику потреби в спілкуванні (за Ю.Л. Орловим) та соціометричну методику Дж. Морено.

Під час проведення дослідження нами було виявлено, що статус у групі старших дошкільників залежить від особливостей спілкування,

а саме: спрямованості в спілкуванні та рівня потреби в спілкуванні. Аналізуючи результати, ми дійшли висновку, що до лідерів та активістів групи належать діти, які мають високий і середній рівень потреби в спілкуванні та діалогічну комунікативну спрямованість, а також маніпулятивну комунікативну спрямованість та потреби в спілкуванні нижче середнього рівня.

Для статистичної перевірки взаємозв'язку ми використовували коефіцієнт кореляції r-Пірсона, за допомогою якого статистично підтвердили безпосередній вплив спрямованості в спілкуванні та рівня потреби в спілкуванні на статус у колективі дошкільників. Важливим є те, що найефективнішою виявилася діалогічна спрямованість у спілкуванні, а найбільш негативно на статус у колективі впливає авторитарна спрямованість у спілкуванні.

Отже, спілкування є основним чинником становлення в колективі та впливає на подальший розвиток. Тому вихователь має співпрацювати з практичним психологом, щоб уміло враховувати співвідношення особливостей спілкування та статусу у групі старшого дошкільника для його гармонізації.

Література

1. Андреева Г.М. Соціальна психологія : Підручник для ВНЗ. Москва : Аспект Пресс, 1999. 375 с.
2. Драгунова Т.В. Вікові та індивідуальні особливості молодших підлітків. Київ : Просвіта, 1967. 360 с.
3. Киричук А.В. Проблеми спілкування, і виховання. Тарту, 1974. 375 с.
4. Ковальов О.Г. Курс лекцій з соціальної психології. Москва. 91 с.
5. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
6. Мазоха Д.С. Педагогіка : навчальний посібник. Київ, 2005. 232с.
7. Маслов А.О. Основи психології та педагогіки : навчальний посібник. Житомир: ЖДЖ, 2005. 176 с.
8. Павелків Р.В., Цигипало О.П. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. 373 с.
9. Павелків Р.В., Цигипало О.П. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2008. 432 с.
10. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: навчальний посібник. Вид. 3-е, доповнене. Київ, 2001. 608 с.
11. Проблеми особистості і колективу в системі виховної роботи школи. Київ : Рідна школа. 2002. С. 35–37.
12. Соціальна психологія : навчальний посібник / за ред. А.Л. Журавльова. Київ, 2002. 351 с.

References

1. Andrieieva H. (1999) Sotsialna psykholohiia [Pidruchnyk dlia vnz]. Moskva: Aspekt Press (in Ukrainian).
2. Drahunova T. (1967) Vikovi ta indyvidualni osoblyvosti molodshykh pidlitkiv. Kyiv: Prosvita (in Ukrainian).
3. Kyrychuk A. (1974) Problemy spilkuvannia, i vykhovannia. Tartu (in Ukrainian).
4. Kovalov O. (1991) Kurs lektsii z sotsialnoi psykholohii. Moskva (in Ukrainian).
5. Kutishenko V. (2005) Vikova ta pedahohichna psykholohiia [kurs lektsii]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury (in Ukrainian).
6. Mazokha D. (2005) Pedahohika: navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv (in Ukrainian).
7. Maslov A. (2005) Osnovy psykholohii ta pedahohiky [Navch. Posibnyk]. Zhytomyr: ZhDZh (in Ukrainian).
8. Pavelkiv R. & Tsyhypalo O. (2011) Dytiacha psykholohiia [Navch. posib. dlia samost. roboty stud]. Kyiv: Akademvydav (in Ukrainian).

9. Pavelkiv R. & Tsyhypalo O. (2008) *Dytiacha psykholohiia* [Navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl.]. Kyiv: Akademvydav (in Ukrainian).
10. Moiseiuk N. (2001) *Pedahohika* [Navchalnyi posibnyk. Vyd. 3-e, dopovnene]. Kyiv (in Ukrainian).
11. *Problemy osobystosti i kolektyvu v systemi vykhovnoi roboty shkoly* (2002). Kyiv: Ridna shkola (in Ukrainian).
12. Zhuravlov A. (Ed.). (2002) *Sotsialna psykholohiia: navch. posibnyk* Kyiv (in Ukrainian).